

Libro de lecturas
Niidhiarragai múyi ñioki
ójixikami

MEVYT Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

MIBES
MEVYT Indígena
Bilingüe con Español
como segunda
lengua

3

Leo y escribo en mi lengua

Ódami

Niidhi danī ōjai aanī gin ñioki

Secretaría de Educación Pública
Dirección General de INEA
Dirección Académica

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Elisa Vivas Zúñiga
Vera Pallán Figueroa

Compilación
Eusebio Nolasco Serrano

Traducción de textos a la lengua tepehuano del Norte
Eusebio Nolasco Serrano
Mariana Rivas Valencia

Asesoría académica
Oscar Tlalmis Jiménez
Norma Gregoria Escamilla Barrientos

Revisión técnica
Liv Kony Vergara Romaní
Maribel Eloisa Morales Hidalgo

Revisión de la escritura en lengua tepehuano del Norte
Alejandro Rivas Vega

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento al diseño
Jorge Nava Rodríguez
Ricardo Figueroa Cisneros

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Revisión editorial
Hugo Fernández Alonso
Laura Angélica de la Torre Rodríguez
Eliseo Brena Becerril

Diseño de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Diseño de interiores
Jorge Aguilar Picasso

Diagramación
Damián Castro Calixto
Ricardo Pérez Rovira

Ilustración de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Ilustración de interiores
Claudia Esmeralda Ríos Ortega
Vanessa Hernández Gusmão
Cristina Niizawa Ishihara
Irvin Richard Zela Vázquez
Ismael David Nieto Vital
Ernesto Arce Ortega
Jesús Sánchez Muñoz
Alejandro Villalobos González
Valeria Gallo López de Lara

Leo y escribo en mi lengua. Tepehuano del Norte. MIBES 3. Libro de lecturas. D. R. 2014 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D.F., C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos aquí reproducidos. La intención nunca ha sido la de dañar el patrimonio de persona u organización alguna, simplemente el de ayudar a personas sin educación básica y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Tepehuano del Norte. MIBES 3. Libro de lecturas: 978-607-710-262-5

Impreso en México

Índixi

Xáko kīikigi

Tiigidharra	5
Ī'chiadhaiñi	6
Tiigíthoidhaga	7
Arhídhukamī ódami maatīkamī	8
Go jabúxi tuidhadhī go Marriiya	9
Go bosī'ki	10
Go ĩxíkami	11
Go ĩxthoidhirradī tī'ka juujurrana	12
Káxi jimī'da aanī Gualuupiamo	13
Dībī'rrai kīgádukamī	14
Jīmó arhí ooki mai nīadamī	15
Namī'kami ñioki	16
Go ĩsádamī xibooya	17
Kókodagai ga booka danī toindhagai	18
Tī'kabi júku oidhigabha	19
Go totókimarra danī go sóyi (ñioki jatagidhi tatárromarhi)	20
Go jataduindhiaga baamioma ĩpīgioma	22

Go sóyi danĩ go totóñi	23
Go muukikamĩ danĩ go mai biakamĩ kuupai	24
Jimó ódami danĩ maamarradi	25
Go paxtuuru yátabugami	27
Játabuadamĩ go dhiaborrai kiidhi	28
Go iibhĩdadĩ juunui	29
Go ódami tuidhiakamĩ go juunui	30
Duadhimudarragai suudagiana.....	31
Go saiburhi parri'gami	32
Go tumixigamĩ Zinacantán oidhiakamĩ	34
Kokóñi danĩ go jáyi	35
Xudhuu kókorrada go masádai	36
Go nonóxi xigarhi thuutugamĩ	37
Go ódami ga mumuadamĩ danĩ jáduindhĩ.	38
Go kuudagi danĩ go óxibarradi.....	39
Go oidhiarragai go ódami jĩmadiĩ go kĩĩkĩixi.....	40
Go ódami mai maatĩkamĩ duadhidharragai	41
Go ooki soiyi badámĩ go juunui	42
Go gogóxi kĩ'ga tikaidhiakamĩ	44
Jimó buirrugamĩ xaakĩ maitha jimó totoidhiarra	45
Go iixibugami	47
Go ódami xankidĩ muu daidhi ipámĩ duakata baikokoba	49
Taságadi go koidhadi	51
Gĩ'dukamĩ tuxíbadagai danĩ go kokodrrilo	53

Tiigidharra

Ídhi líbrru duñíxi tígíthokai aapi bítárri, ixdhúkatai aapi ga maatiidhia go nīidharragai ójarragai bagiamī kaithadamī danī gīgírri nookia aapi, xaakidī aapi maatia tígíthoyadī go ija ódami, ixanxi upuadú aapi sīirhikidī pīrhídhi, maatumuda go nīidharragai danī ójarragai ójixkamī ódamikidī. Ídhi líbrru írri moodulo *Nīidhi danī ójai aanī gin ñioki. Ódami.*

Ídhi jataduindhiagírri, bīnagidhi baami nīidhiarragai ójarragai, ija ódami ñiokidhī, ixanxi gī bídhi namī kami bítuldhiarragai gírri oidhiagírri, podúkai ídhi ójixiana maatia aapi ixdhúkatai bagímī danī maatia aapi xi bádīri oidhiakamī. Ídhi ójixkamī írri jatágidhī jíkíyadī ódami, i'chidharragai, yátagi jatági, ójixkamī kí'ga tígíchoixkamī danī ixtumaaxi daibuskīñi. Ójixkamī go: jatági buabukami, ichiadhama, jatagi yatagi, ójixkamī tígítudharragai, jatagi ikidhadī ójarragai kíkaitadhami, jibarragai danī baamioma.

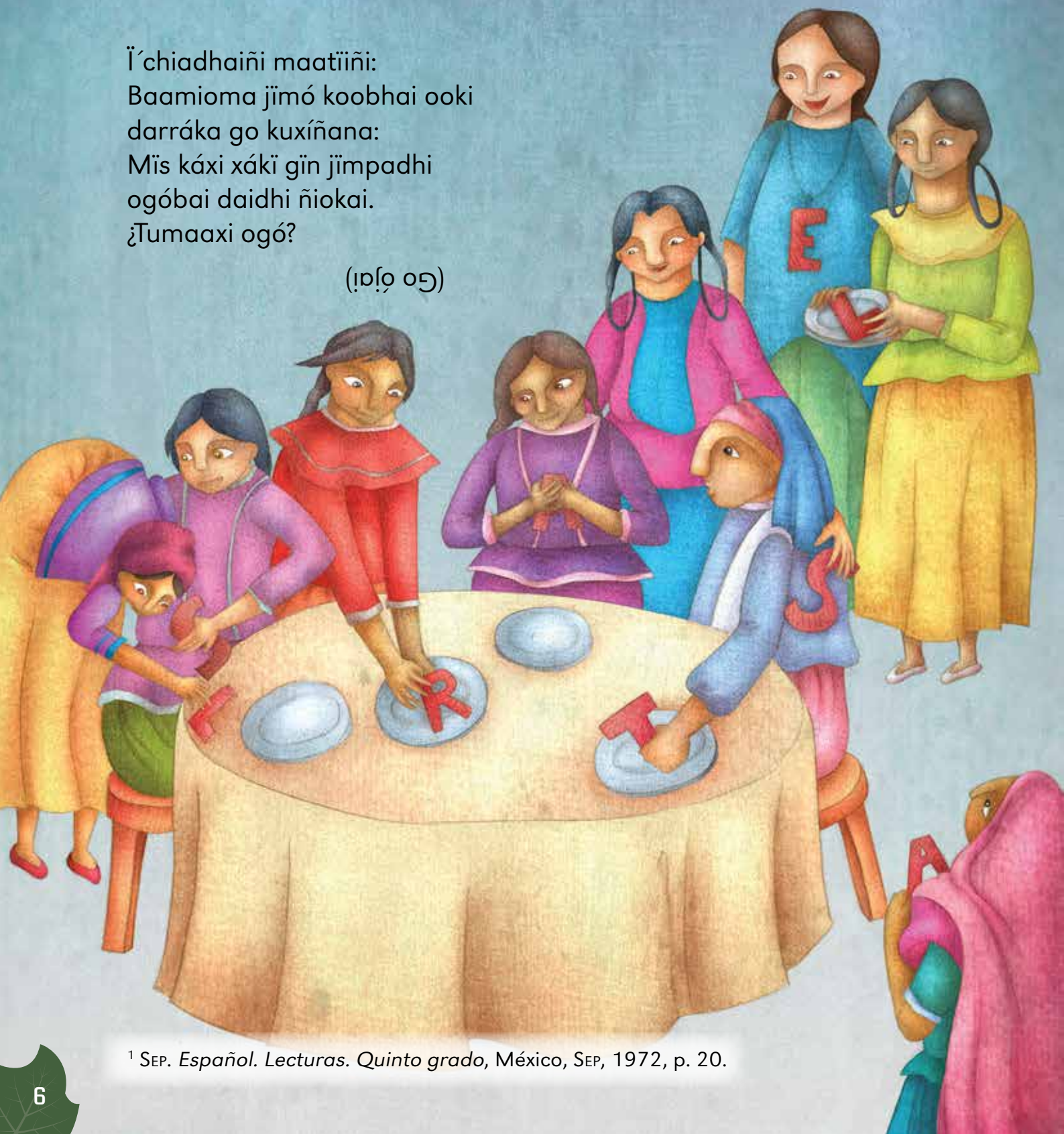
Gī bapaidhi atī'mī xi bīxkírri nīnī'ijada aapi ídhi líbrru, daidhi podúkai, baamioma jótoma kí'ga maatia aapi nīidhiarraga go ójarraga, daidhi gī soikī bítarra go jataduidhagai xi mathia aapi go *punto* xakī oidhaga múyi ójixikamiana kí'ga ágada aapi ixkaithi go ójixkamī gīñioki, xudhuu gīgír ágada aapi. Daidhi podúkai mathia tīīgia aapi, go múyi kí'ga bhaimaaxi ójixikami, danī ixanxi ójarragai gī ójai ódamikidī, igui aapi gī ñioki daidhi sīirhi namī'ga xi gī'gírri ñioki aapi.

¡Pīrhídhi atī'mī xi kí'ga maatia aapi nīidharraga go ójixkamī!

Ī'chiadhaiñi¹

Ī'chiadhaiñi maatīñi:
Baamioma jīmó koobhai ooki
darráka go kuxíñana:
Mīs káxi xákī gīn jīmpadhi
ogóbai daidhi ñiokai.
¿Tumaaxi ogó?

(Go ójai)

¹ SEP. *Español. Lecturas. Quinto grado*, México, SEP, 1972, p. 20.

Tiigíthoidhaga

Gin jáduñi:

Xudhuu bhaithadaka gĩ iibhĩdhaga
sorrábhidhiañi xoorĩ joigĩda aapi,
tiigidhiañi xi oidhága go bhai irhiarragai;
daidhi xudhuu maatĩ tigia:
kaimu aapi go xigiamaaxi joigĩdarragai.

Boorrai dui: Celia Méndez Guillermo

Arhídhukamī ódami maatīkamī²

Gin ī'xi kī'ga nuukadhixkamī dāja ogó
jīmó arhídhukamī ódami maatīkamī,
kī'ga nuukadadhixkamī dāja ogó.
Arhí kiupana mamákai aaní joidharragai,
“Saka”, daidhi taanī: “Nuukadakaiñi
gin ī'xi, gī nuukatulhdhamu aanī”.

² Sandra Guadalupe Ac Chí y otros. *K'aayo'ob yéetel tsikbalo'ob: cantos y cuentos en maya*. K'aay yéetel tsikbalo'ob, México, SEP, 2002, p. 22. (Libros del Rincón).

Go jabúxi tuidhadhī go Marriiya³

Sīirhi tonómuka aanī,
gin joidhañi láchi suudagi;
gin joidhañi ga íya aanī
jīmó jabī’xiana tojákami.

Gin joidhañi ga íya aanī
jīmó jabī’xiana xikórrakami,
xikórrakami ipia maaxikami gī kaakamo
gin kī’ga choidhikamī Marriiya.

Boorrai dui: Marcelo Cupul Rosado

³ Marcelo Cupul Rosado. “U luuch x-maruch” en: *Yáax ketlamam ti’al u beeta’al Maaya k’aayo’ob*, 1er. Concurso de la canción en lengua maya, Mérida, Disco producido por INDEMAYA, Gobierno del Estado de Yucatán, INDEMAYA, Instituto de Cultura de Yucatán, 2003.

Go bosī´ki

Dórhi dáchidī bosī´ki
daama jīmó arhí daikarra
daibusa go miixichu
daidhi pum mo naato bha.

Daidhi bosī´ki dī´dī
niidhi ixdhúkatai daibusa
chiñogia ba agaimi
xi pojai xi podui.

Xi go arhí bosī´kī
jī´gidhamuda gī ooga,
mai buusaimuda dīgábha
boboisapi dájamuda.

Bixi ódami maati

Go ìxíkami⁴

Káxi dī'bi aanī gin ìxíkami,
káxi dī'bi aanī yoobarragai;
káxi bua aanī juunui,
káxi túdu duuñá aapi matendai.

Káxi bua aanī, káxi bua aanī,
káxi bua aanī chī'ki kaithuka;
bua aanī káxi túdu aapi
jugia kaithuka tuutixkami,
bua aanī xi aapi jugia
go kaithuka tuutixkami.

**Ìpámí jaga gūixi go Gígí' rhi daní
kíkí' rhikoiyadí líbrugadí daidhi ìpámí
duuñíni jímado go jataduidhagai.**

⁴ Sandra Guadalupe Ac Chí y otros. *K'aayo'ob yéetel tsikbalo'ob: cantos y cuentos en maya*, México, SEP, 2002, p. 12. (Libros del Rincón).

Go ìxthoidhirradī tī´ka juujurrana

Kaithiñi xi, jīmó ódami kīikiada amī´ tī´ka juujurrana,
daidhi mai maatika go ìxthoidhirradī tuidhadī, ī´gai xibhú
jimia go booyirri. Kaxi túdu, gīn ágidhi atī´mī xi jīmáductai
pomaxirri daibuña, ogó bia xi jája bua gī bonamai,
daidhi gī baasarra, daidhi jája aada gī bakúrhi.

Ídhi ìxthoidhirradī gī bia káxi túdu go o´ódami
dagíthua go arhídhukamī ódami maatikamī
nuukada bīxpaku go oidhigi.

Boorrai dui: Salomé Martínez de la Rosa

Káxi jimi' da aanĩ Gualuupiamo

Káxi jimi' da aanĩ, Gualuupiamo;
ga sabi' da aanĩ, gin susúsaka.
Kabámĩ mĩrrada aanĩ.

Kia tónorra dĩbia aanĩ.
Káxi kuukui takukilhdhiaga,
go takúku okídhiaga ga nonota,
káxi buusia' a go tásai;
ga taxkathaiñi chu, gin chooki.

Go kĩrhixi ga kuagia' a,
go okixi ga baigia' a,
bĩxkatai ga soikĩixi,
mai xiaiga go bakiĩrri.

Káxi bhaamu gin boxíka,
gin kásurhi soosona' a;
ga tanĩi obátiki,
káxi "biibai" urhíxidhia.

Boorrai dui: Eusebio Nolasco Serrano

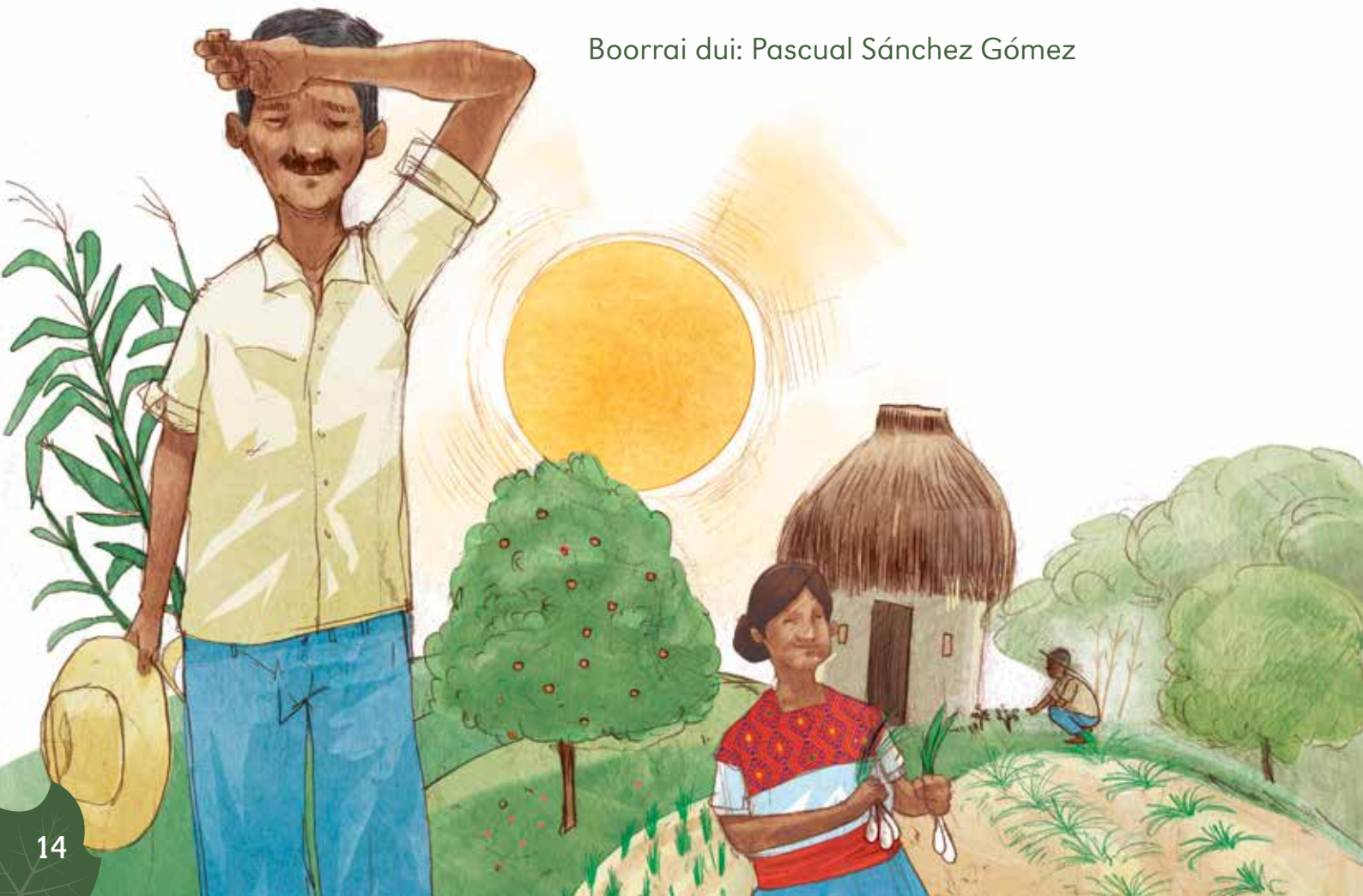

Dībī´rrai kīgádukamī

Oidhága aanī go dībī´rrai xáko tóni oidhigi;
gin dībī´rraga, sīirhikidī kīgádukamī; támi dāja
gin ī´xi maigubioma. Īiyi aanī iñ jīkorhi danī iñ
plaatano. Gin jooñiga gin soikīīni ī´saixi; ī´gai
bia īxíkamī xibooya danī *piña*.

Girri dībī´rraga, girri marra kaxi maayi
jataduindhiaga tábhai oidhigana; kaxi bia
gooka xī´pu baika ī´xíkamī kókorhi danī
baëgadī. Tabhídhirri kuayi atī´mī xóma
oidhága atī´mī, ixtumaaxi ga yoobaiñi atī´mī
go dībī´rraidhirri; tamaxi go bithuldharraga
xaakī támi oidhága árhi bápakiana.

Boorrai dui: Pascual Sánchez Gómez

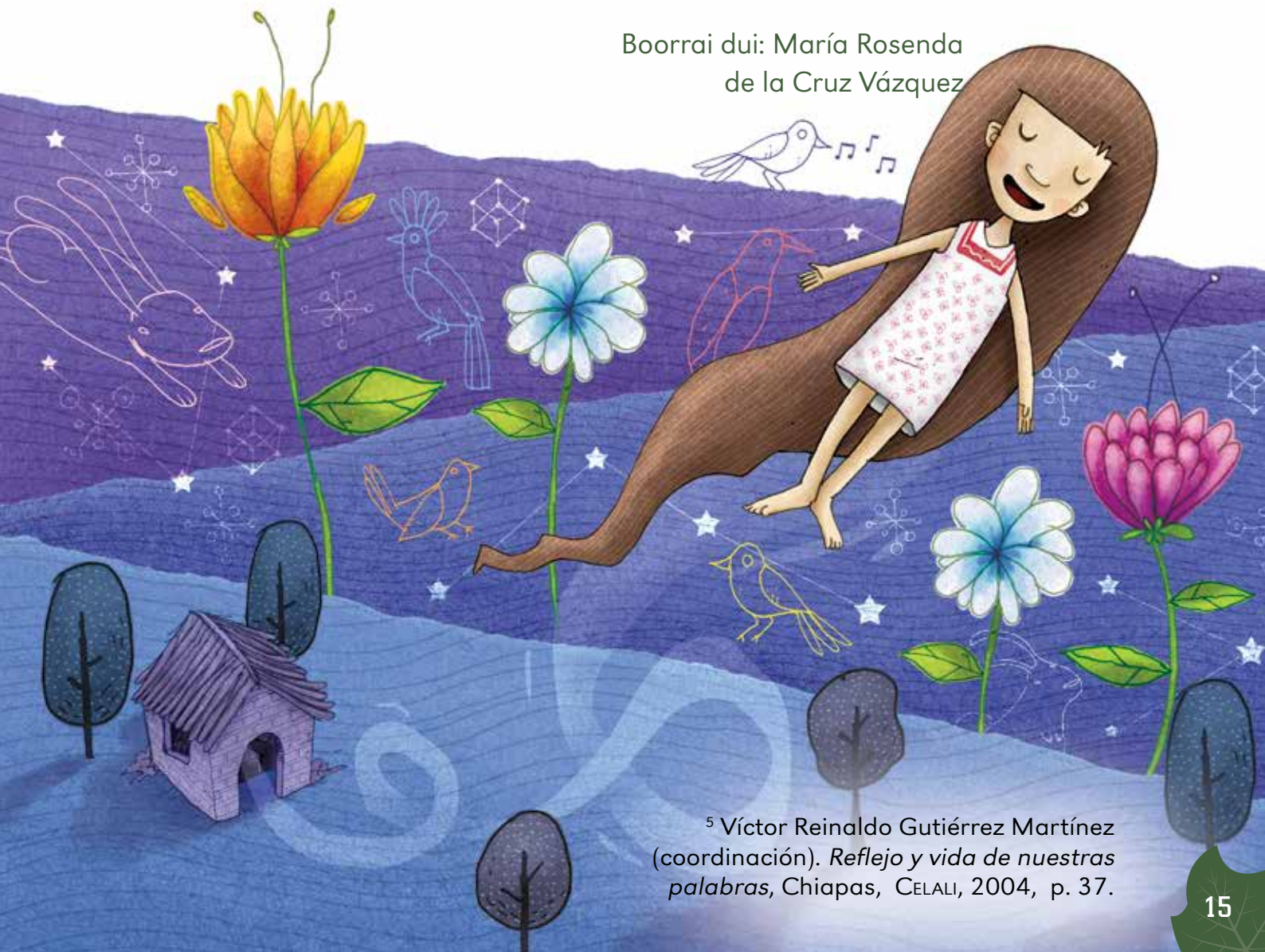

Jimó arhí ooki mai ñiadamī⁵

Katarhiiña buusai arrana jaduñidhi tīigidhikamī tsotsil. Tasīirri, mai ñiadamī daidhi mai joiñi; daidhi tukárrī kī'ga ñayiñi ogó, maithi maati ixdúkatai buayi daidhi tomai xáku iimírraiñi. Go jáduindhī mai aijidhana; soibuidhana; kaithiñi xi mua, irhídhiñi go bhiugimudakidī jimó bákiana jīigikami dákana.

Katarhiiña soigibuayiñi oidhaka irhídhiñi, soikīñi jimó ooki xaakī miadī oobhaga; jáduindhī mua irhídhiñi go bhiugimudakidī. Katarhiiña xooma daja irhídhiñi jīmadī jáduindhī; mai mukia irhídhiñi, gookiirri káxi múyi daibusa táasai daidhi jīigi muu ogó.

Boorrai dui: María Rosenda
de la Cruz Vázquez

⁵ Víctor Reinaldo Gutiérrez Martínez (coordinación). *Reflejo y vida de nuestras palabras*, Chiapas, CELALI, 2004, p. 37.

Namí'kami ñioki⁶

Kaithiñi go ódami xudhuu iibhimua aapi kīikigixi jīmó booyana, maithirri kīgádu xi daiba aapi jugidho booyi, gī bhī'kantada go koidhadi iibhidadī, bia aapi xi bakia 20 metro amí'ka irrána oidhigiana, (podúka gī nuukadaka ogó kī'ga iibhīdakamī go Nuukadakamī Oidhigiana).

Maithirri kīgádu xi árhi ókixi tītīsada daama go jī'korhi go dī'diāna, bixá duiñia ogó go iibhiadi jī'korhi ixíkami.

Bīixi mai kīgádu xi nīinichuda aapi ixtumaaxi irrána go pooxo, xudhuu mukia aapi bia aapi xi bakia irrána daidhi busaidha gī nīinidhiaga.

**İpámī jaga gūixi go Gīgī'rhi
daní kīkī'rhikoiyadī líbrugadī daidhi
ipámī duuñiñi jīmádu
go jataduidhagai.**

⁶ María Elda Rebeca Barrera y otros. *U áanalte'i u ti'al y yúuchul xook ich maaya t'aan*, Libro de literatura en lengua Maya de Campeche, Quintana Roo y Yucatán, México, SEP, 2003, p. 28.

Go isádamī xibooya⁷

Jimó ódami jii ga nīdhiamuda ī'xidhī daidhi tīi:

—¿Boorrai kuayi gin ī'xi xibooya? Tīgímu aanī.

Daidhi támi nīnī'rraka láchi. Gookiirri dī'bi jimó arhíburhi:

—Gī muana aanī.

—Chó aanī kī'ga bhaibuayi go dībī'rra īxíkami xibooya' —tīida go arhíburhi.

—Kigádua túdu, go dībī'rradii go xibooya, daidhi xi mai kī'ga kaibhia támi xáku dáka aapi, igī muamu aanī!

Daibusa baika tasai, daidhi go ódami jii ga nīdhiamuda ī'xidhī xibooya sīirhikī xigiamaxkatadai daidhi tīi baidhi taapañikatidago dībī'rrai. Bañíkoi ī'gai jimó arhí xibooya, sīirhi gī' dukatida. Ī'gai tīigitho daidhi ágai:

—Maichia kigádu xi mua aanī go arhíburhi.

Boorrai dui: Miriam del Rosario
Domínguez Kantun

⁷ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Orígenes y dueños*, México, CONAFE, 2001, p. 69. (Hacedores de las palabras).

Kókodagai ga booka danī toindhagai⁸

Xuudu jímó arhí gí' rhi kókoka bookadi, bīixi mai pīrhídhīni ogó xi ga tītī' bida, danī mai jugia īrhídhīni ogó; bia ogó jímó kókodagai xaakidī tīigidhi onómadagai. Ídhi oidhiatikī xudhuu tukúrrakamī kuada atī' mī ixtumaaxi danī xi kuada atī' mī múyi dulsi. Xi mai aagada atī' mī ídhi kókodagai, bia atī' mī xi kī' ga bukuanada ixtumai kuada, daidhi bia atī' mī xi íya babíxi.

Gī buayi ogó jímó lítrro suudagi bia ogó xi totópurhia, bhaibuxtama *minutos*; kaki totópurhia bia ogó xi íya bīx tásirri jímó baasukidī, bia ogó xi íya jímó jī' kaldhi. Podúkai jugíthamo go onómadagai bīixi gī bookana.

Boorrai dui: Juan Núñez López

⁸ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Creencias, dolencias y remedios*, México, CONAFE, 2001, p. 43. (Hacedores de las palabras).

Tĩ´kabi júku oidhigabha⁹

Tĩ´kabi júku, oidhigabha
tĩapañimi;
gooka lĩ´li buupuji bhai xigiamaxkamĩ,
kĩĩga chichoidhi.

Chiñio gia ba, maithi suakada,
bagian tádana, xi nĩ´ya,
tobárhi dēdēĩni, gin iibhídaga.

Xigia maxkana gĩ úsui xudhuu asĩ´da;
maithi ga táñupiada, gĩ jojoidhi aanĩ,
aapi gin tuidhia.

Chiñio gia ba, maithi suakada bagiantadana xi
nĩ´ya, tobarhi dēdēĩni gin iibhídaga.

Tĩ´kabi júku, oidhigabha
tĩapañimi;
gooka lĩ´li buupuji bhai xigiamaxkamĩ,
kĩĩga chichoidhi.

Chiñio gia ba, maithi suakada bagiantadana xi
nĩ´ya tobarhi dēdēĩni gin ibhída.

⁹ “Cielito lindo”, en <http://ingeb.org/songs/cielitol.html> , consulta realizada el 16 de junio del 2005, a las 17:43. (Fragmento).

Go totókimarra danĩ go sóyi (ñioki jatagidhi tatárromarhi)¹⁰

Jimó jurrunuko iimírraithada go totókimarra nĩĩyithi sonuana go jodhai aidhi kai ogó xi nĩyithada jímó sóyi. Miadĩ jii go báki dhaidi jatágai jímádĩ.

—Maithi oidhaga jĩmai kĩga chodhikami támi oidhigiana aanĩ totókimarra —ágidhi aanĩ.

—Aanĩ oidhaga sĩrhi chóma —kaithi go sóyi— aanĩ maithi maathĩ nĩĩyi gĩ upuandukai aapi.

—Sogigi kĩxi —tĩyi—, kĩ'ga bhaithadhaga nĩyithi daidhi tĩkabi nĩnĩyithi.

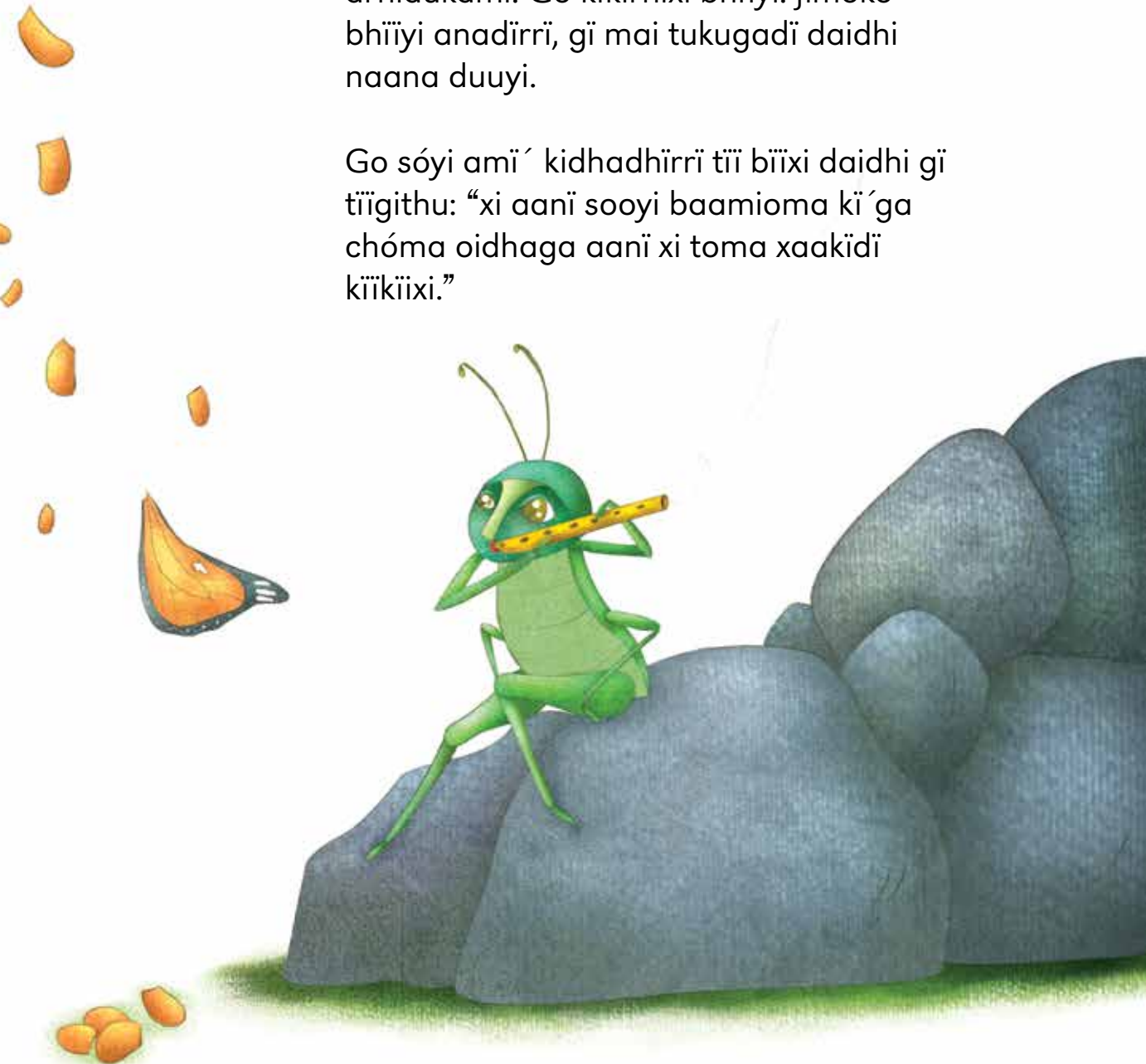
Go totókimaharra kia nĩnĩyithi daidhi go jurrúnuko kaxi kĩikigithi. Aidhi xadhiko jímó kíkĩrhixi buakĩ go oidhigana daidhi ipigioma tĩ jímó kĩ chodhikami totókimarra. Bĩ'xkathai bhĩyia írhidhithadai. Go sógigi totókimarra aipa iimírraithi maithi bhaigakatĩ xi daibuna

¹⁰Mónica Hernández Riquelme (coordinación editorial). *Leamos mejor día a día. Antología. Tercer grado*, México, Administración Federal de Servicios Educativos en el Distrito Federal (AFSEDF), 2011, p. 143.

jimia, daidhi káxi ibhimo i'gai nīniyithi
daidhi kīkibha dama jīmó úxi go tuayi
arhidukami. Go kīkīrhixi bhīyi: jīmóko
bhīyi anadīrri, gī mai tukugadī daidhi
naana duuyi.

Go sóyi amī' kidhadrīrri tīi bīxi daidhi gī
tīgithu: "xi aanī sooyi baamioma kī'ga
chóma oidhaga aanī xi toma xaakidī
kīkīxi."

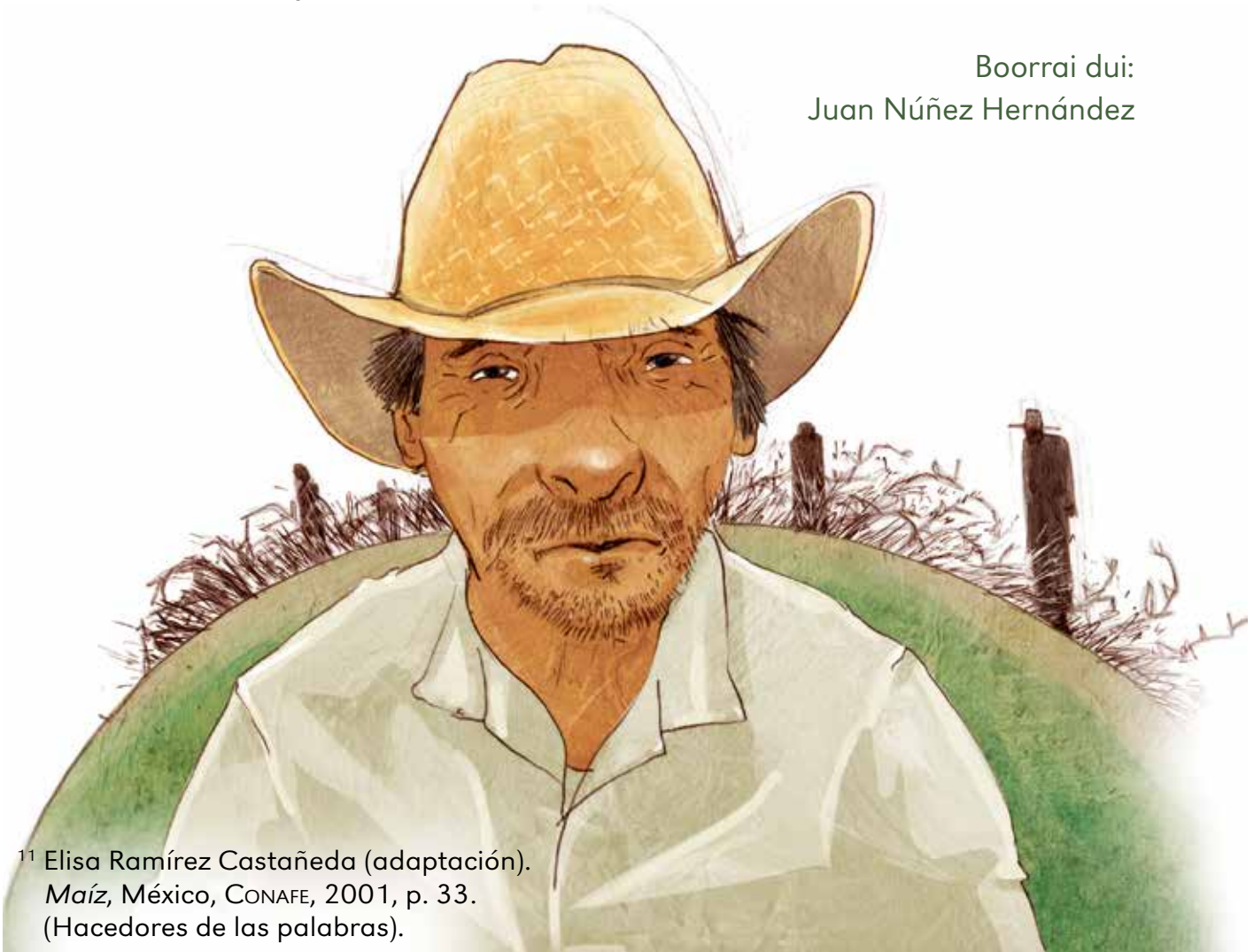
Go jataduindhiaga baamioma iipigioma¹¹

Xáko oobhaka aanī go jataduindhiaga baamioma iipigioma irri go isárragai juunui, bhaabi, danī baamioma ixtúmai. Go ódami ga isaiñi go ixíkami, iipigioma, miiimidhiñi ogó yókomi, daidhi gookiirri moikada go dibi'rra jimpádhiñi xaaki mai miiyi.

Daidhi gookirri ga isaiñi; ágai ogó xi gin dibi'rragana xi káxi mai bixi mai ki'ga gi buayi go ixíkami xudhuu gi áya isárragai siirhi toñíkana daidhi siirhi jiiipidhikana, podúkai mai ki'ga gi buayi go ixíkami go ódami soi gin irhidhiñi xi mai ki'ga gi buadága go ixídhaga.

Go juunui, xudhuu gi yobhai, ga gágarhidhiañi jaduindi, go sápididami bixi mai ki'ga janami'kidhi. Chi'ki maakaiñi tumíxi, podúkai soigiri buayiñi, go xaaki baamioma biaka kákidi túdu atí'mi ji'mo jimidhagai miiis káxi taxkarhi jimadi ónai kuaiñi atí'mi.

Boorrai dui:
Juan Núñez Hernández

¹¹ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación).
Maíz, México, CONAFE, 2001, p. 33.
(Hacedores de las palabras).

Go sóyi danī go totóñi¹²

Dákatadai, go totóñi, tasápi, jīpiirri, bīxi go tīrhígi ísaixi, tītībai aidhi xi áyi go toomoko. Áyi jīmó sóyi bhiugimusarhigamī, daidhi tīi xi go totóñi múyi gī bídhithada kuadaga, toomoko, gámo jii daidhi taai láchi; go totóñi ágidhi:

—Gin komaarhi, žtumaaxi duuyi aapi, aidhi xi aanī ga jatabuayithada?

—Ga jatabuayithada aanī amī́ tasápi oidhigana ixáku tīigidhi sootwana —potīi go sóyi— jīmádī gin jibarraga daidhi maithi gin áyi go tasai káxi túdu may ga tī́bīi aanī tīrhígi.

—Xi jíba aapi kaibhiko xíbi toomoko —tīyi totóñi—, ga tuudaiñi xíbi jīpiirri.

Totóñi kúsui, ipamo, go tīrhígi, daidhi baa ipámī irrána go kiidhi. Podúka bia atī́mī xi ga játaduña danī jīmpaidha kuadagai xudhuu oidháka. Podúk bīxi mai soikaitada gookīirri nīdhithi ijá tuidhadī.

Boorrai dui: Esopo

**Ipámī jága gīxi go Gīgī́ rhi danī
kīkī́ rhikoiyadī líbrugadī daidhi
ipámī duuñiñi jīmádī go
jataduidhagai.**

¹² Esopo. *Fábulas*, México, Editores Mexicanos Unidos, 2007, pp. 15-16.

Go muukikamī danī go mai biakamī kuupai¹³

Oidhakatīdai, jīmó jímídhagai, jīmó ódami xaakī tīi go muukikamī daidhi ágidhi:

—Xíbi, guía, gī bhī́kamu aanī.

—Chó maithi gin bhī́kia —potīiyi go ódami.

—Dībímu aanī mamákoba tasī́rrī, aidhi, guía, gī bhī́kamu aanī. Áyi kiidhīrrī, go ódami daidhi ágidhi, go jooñigadī, xi bhī́kia aagai go muukiadī. Go jooñigadī tīida:

—Bīixi mai gī bhīkia ogó; aidhi tī́tībīdukatīda kuupadī, daidhi, xíbi aagai xi jiika aapi gī kuupa daidhi mai kuupakamī mai gī maatia ogó.

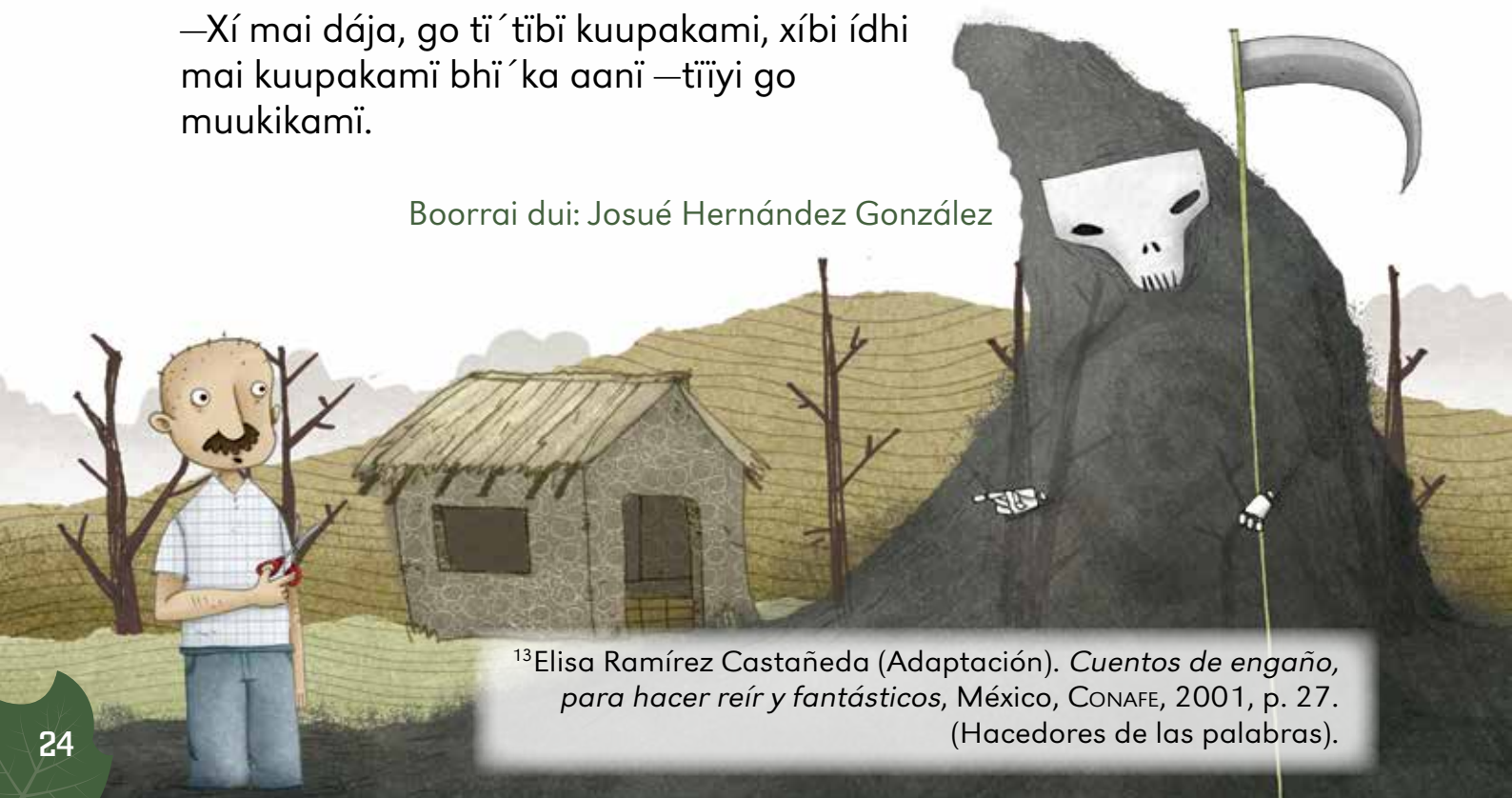
—Ījīi túdu —tīiyi go ódami.

Podúkai. Maigu daiyi gī kuupa, áyi xudhuu bhī́kia; aagaithada go muukikamī dhíbi go mukiadī daidhi tīikákai go bītarri go ódami. Águidhi xi mai dákātīda go ódami.

—Xí mai dāja, go tī́tībī kuupakami, xíbi ídhi mai kuupakamī bhī́ka aanī —tīiyi go muukikamī.

Boorrai dui: Josué Hernández González

¹³Elisa Ramírez Castañeda (Adaptación). *Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos*, México, CONAFE, 2001, p. 27. (Hacedores de las palabras).

Jimó ódami danĩ maamarradi¹⁴

Jimó kĩrhiodami maati isádamĩ,
biakatida gooka maamarradi.
Kabamĩ kókoi daidhi muukiadan
tadakatida daidhi ñóki maamarradi
daidhi ágidhi:

—Gin maamarra, aanĩ mukiañaa, gĩ ágidhia
aanĩ bĩixi ixtumaxi namiikami xaakĩ gin
bĩdhi aanĩ, gĩn bidha aan ipian maaxikamĩ
gooka tajukami, go báki xaakĩ bia bĩixi go
kĩĩkĩixi danĩ go dīdī´birrai, xi apúmui ga isáda
kia, irrána go dīdī´birrai dāja múyi tumíxi
irrána.

Buabuda go maamarradi go oogadi ágidhi
xi oidhakati múyi tumíxi daidhi, podúkai,
káxi muu, go kĩrhiodami, ga kookobai go
dīdī´birrai bĩixi bĩixi. Káxi siirhi ibhíko, daidhi
mai tĩi tomai chí´ki tumíxi; go dībī´rai

¹⁴ Esopo. *Las mejores fábulas infantiles*, México, Época, p. 71.

kaxi kī´ga koojobidhithada go kī´ga
bhai maaxikatīda xi ī´xia go ixanxi
bañīgi go dīdī´birraidīrrī ídhi maxi
daibusa kabámi ga jatadui ogó.

Go jataduindhaga gī buapidhi naana
maaxi ixtumaaxi.

**Īpāmī jága gūixi go Gīgī´rhi danī kīkī´rhikoiyadī
líbrugadī daidhi ĩpāmī duuñīñi jīmado go
jataduidhagai.**

Go paxtuuru yátabugami¹⁵

Jimó paxtuuru mīkaxi kuuga iimīrraiñi sasádaigixi múyi kañiirru. Īgai bīxkirri yátagidhaiñi go miadī oidhiakamī, potitī´daiñi gin soiñiaburra támi iimīrra jimó gī´dukamī kī´xi jomó sīyi, gin sooñaburra: Kabámī jiñobidhaiñi xáko oidhiakana ódami dudatai jiñákidhiñi jáduñidhi xi soiñana.

Gookuaba danī baikoba, go jáduñidhi xaakī miadīrrī oidhakana kabámī bopoiñi ga soiñia aagaixi. Musīrrī yátagikana maitīrrī buabakana daidhi bhakoiñi go ódami potitīdaiñi xi sīrhiīrrī yátabugamī, soi maaxi ojiopoiñi go amī´ gī kikiīrrī. Jimó jimídhaga buabukīdī dhibia go sīyi, bīxi juu go kaniirru daidhi go paxtuuru gīigīrrī jīña taanīxi soiñi daidhi bhai aidhiku tomarhímo mīi soiñiamuda pojaidhia go ódami mia oobhajamī sīrhia birri yátabugamī podúkai bīxi koi go sī yi go kañiirru.

Ídhi ñioki kaithi xi bīxi ódami xaakī yátabuga tomái rhimó ódami: soikī bīxi mai buabutīda tomáxi buabakamī ágada ĩgai ixtumaaxi.

Boorrai dui: Esopo

¹⁵ Berta Hiriart. *Fábulas clásicas, Antología*, México, Lectorum, 2000, p. 19.

Játabuadamī go dhiaborrai kiidhi¹⁶

Ji'ki oobhakana jīmó ódami mai biakatida jataduindhiaga.
Káxi maititi'gaithida i'gai daidhi tiyi:

—Aagai xi tiigia aanī jataduindhiaga,
tomaxi amī' xáko dája go dhiaborra.

Aidhi busai go kīrhi, tii jīmó ódami daidhi
maa jataduindhiaga daidhi jímápi jiji.
Īpīgai taayi xi ji'kobai darrásana go
múyi naana maaxi chichodhikamī
juunui: juunui tojákamī, juunui
bīgíkami, juunui tukúkami. Áyi totóni
adidhi sooyi.

Gookiirri, tiayi xi buapana kuagi daidhi
naadana tiayi daidhi bubaituda go
mai gi'girrukami. Bixtasai, go ódami
ojiopaiñi daidhi buapaiñi kuagi daidhi
nanadhidhaiñi go taayi. Jīmó jimídhagai
jīmó mai tii:

—Ati'ni maithirri buabukidi mai, atinirri
koidhadi xaaki dhiaborra jímadi iiji, támi daráka ati'mi támi yaasa
tumíxi ji'ki aidhi mai kia koyithidi ati'mi. Xudhuu norragia aapi, maithi
tañi tumíxi, tañiñi jīmó abixi xi gi'joidhana podúkai girri baidha aapi
tabhaidhirri.

Boorrai dui: Ramiro Sánchez Díaz

¹⁶ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Historias de cuevas, culebras y diablos*, México, CONAFE, 2001, p. 59. (Hacedores de las palabras).

Go iibhīdadī juunui¹⁷

Jīmó jímídhagai, ga júrhi ga tīkáka:

—¿Tumaaxi ga jugiar´a atī´mī? Bīixi mai bia atī´mī tomarhi juunui
ixtúkīdī duñá taxkarhi, ixtumaaxi jugia.

Aidhipīrrī bīixi, pomaaxi soigī buayiñi támi.

Aidhi áyi, jīmó ódami kī´ga chiodhikamī mai maatīkatīda go
oidhiakamī daidhi tīkáka ga júrhi:

—¿Tui xi soigī īirhidhi apúmui? ¿Tumaaxi bia apúmui?

—Bīixi mai bia atī´mī ixtumaaxi jugia.

—Maithiburra soigī īirhiada, daasaburrai
jīmó jáyi irrána go jaakurrai jímádī suudagi
toidhiañi láchi mátai. Xudhuu káxi totópurhia, go
suudagi gin aagidha apúmui nei toidha aanī juunui.

Aidhi xi káxi, totópurhi go suudagi go ódami gīi
módīkīdī amī´ suudagiana toñīkamīrrī baa daidhi ágidhi
go rhiokódami xi jīmó oorakīdī kupiukana go jáyi.

Xudhuu kaxi tībī´pioma áyi maigu daayi go
iīñarradī, go jáyi suudakatī ogó matendai; káxi
kīīgadukathīda xi tuuta daidhi duiñága
taxkarhi.

Boorrai dui: Juan Santiago Santiago

¹⁷ Elisa Ramírez Castañeda
(adaptación). *Maíz*, México,
CONAFE, 2001, p. 25.
(Hacedores de las palabras).

Go ódami tuidhiakamĩ go juunui

Jĩiki oidhigi, amĩ´ mĩikáxi oidhagakarragana, oidhákati, jímó ódami sĩirhi xigalhtuigakamĩ daidhi bĩixi mai soikiĩni i´gai tomarhi dĩ´dĩ. Gĩĩpi juunui ga yoobaiĩni, bhaidarrasaiĩni daidhi bĩixi mai joidhiĩni dĩ´dĩ.

Biakatĩda suudakamĩ jímó báki xáku bhaidarrasaiĩni go juunui xaakĩ yoobaiĩni. Bĩixi gágarraiĩni. Jímó jimídhagai, dĩ´dĩ taañimi láchi juunui; go tuidhiakamĩ ágidhi xi go juunui mai gĩ joidhi. Jímó jímidhagai, oidhiĩni lí´chi; xanxi mai kíg´duka joidhiĩni go. Go ooki suakaiĩni, sĩirhi soigĩ irhídhiĩni go marrádĩ bĩixi mai soikithithada. Sĩirhi tudádana bĩxkirĩ nuukadakana go juunui.

Jímó tukárri, go ódami kai kabámi naana maaxi kaitadami; mai tĩi xi juunuigadí bĩixi batópaitha; i´gai bĩixi batopaitha daidhi muu. Mus káxi odĩ bi. Dĩ´dĩ miadĩrri kíkĩba kai i´gĩ naanamaaxi kaitadamĩ; tĩi i´gai marrádĩ dĩibĩrrapiana. Katikati dĩ´dĩ ágami xi marrádĩ tudádami, daidhimuu bĩixi mathi ga joidhithi junúgadí.

Bĩxi ódami maatĩ
Xaakĩ a: Alicia Lucas García

Duadhimudarragai suudagiana

Ágai go kīkīrhiodami xi, xi´kadhĩ jīmó ódami duadhimua suudagiana, sīīrhikidĩ xígalhtuiga, bhaiga jīmó xi mukia, xi mai gĩ duadhida jótoma. Ixdukathi kókorrai ogó: toidhagai, buapurhi, naana maaxi nīijada ogó, soi maaxikamĩ tītīkīīñi, mai bhaigakana ixdhúkatai ga jugia.

Ixdukatai bhaiga xi duadhidha, ídhi kokodhagai bia, xi ĩrrána tukárrii, jimia daidhi buapa suudagi jīmó arhí jásorhiana, xáku duaidhimu ĩ´gai, bia ogó xi toidha 12 kaidhĩ juunui, 12 kókorhi, 12 bhaabi danĩ 12 jágadĩ yooxigai.

Go ódami xaakĩ buapa go suudagi bia ogó xi mamáda amĩ´ka daidhi xudhuu káxi buapa bia xi bhĩ´ka amĩ´ka xáku dáka go kókodadi, daidhi ĩpámĩ ga mamada daidhi ñīīya jīmó bagími jīmó tugúrrakidĩ kákii túdu podúkai dibia ĩpámĩ iibhĩdadĩ, ágai go kīīrhiodami xi xĩ´kadĩ duadhimu jīmó ódami maigu iimĩrrai iibhĩdadĩ, daidhi xaakidĩ ga duadhidha bia ogó xi maathĩka ixdhukatai gĩ duduadhidha.

Boorrai dui: Maricela Méndez Vázquez

Īpámĩ jaga gūixi go Gĩgĩ´rhi danĩ kíkĩ´rhikoiyadi líbrugadi daidhi ĩpámĩ duuñĩni jĩmadi go jataduidhagai.

Go saiburhi parri'gami¹⁸

Jimó tasĩ'rrĩ, bhĩĩ go
saiburhi parri'gami
ogóbai bakia aagaithada
ĩrrána, daidhi ágidhi:

—Gin jáduña, bia aapi
xi jataduña, bĩĩxi atĩ'mĩ
saiburhi bia atĩ'mĩ xi ga
jatabuada.

Go arhĩ saiburhi tĩĩyi:

—Aanĩ jimó tásai
daedeyi, daidhi sĩĩrhikidĩ
ibhĩmukĩrrai.

—Bĩĩxi mai bia aapi
xi ibhĩmukarrada
kabámipotĩdhai go
ĩja saiborhibia aapi xi
játaduña lachĩ. Jutúdamĩ
ídhi ñioki gĩ maa atĩ'mĩ xi
maithi gĩrrĩ jĩ'gidha aapi
aidhigia maithi gĩ matĩ.

¹⁸ Horacio Quiroga. *Cuentos*, México, Editores Mexicanos Unidos, 3ª edición, 1983. (Fragmento)

Daidhi, potīidajai, daidhi dagítho
xi bakia ñrrána.

Go arhí saiburhi parri'gamī
maithi ga jī'gi. Daidhi aidhi
xadhiko, go saiburhi xaakidī
nuukadakana go kuparraí tīidai:

—Bia atī'mī xi ga jatadúña, gin
jáduñi.

Ogóbai jotoma ga bui ño:

—jīmó tasī'rrī, ga jatadúñimi aanī!

—Maithi bia aapi xi jīmó tasī'rrī ga jatadúña —tīidai go ñja saiburhi—
xórro abhidhīrrī. Bia aapi xi ga jatadúña tīgíthuñi ix gī tīidai atī'mī...

**Īpāmī jaga gūixi go Gīgī' rhi danī kīkī' rhikoiyadī líbrugadī daidhi
īpāmī duuñiñi jīmado go jataduidhagai.**

Go tumixigamī Zinacantán oidhiakamī¹⁹

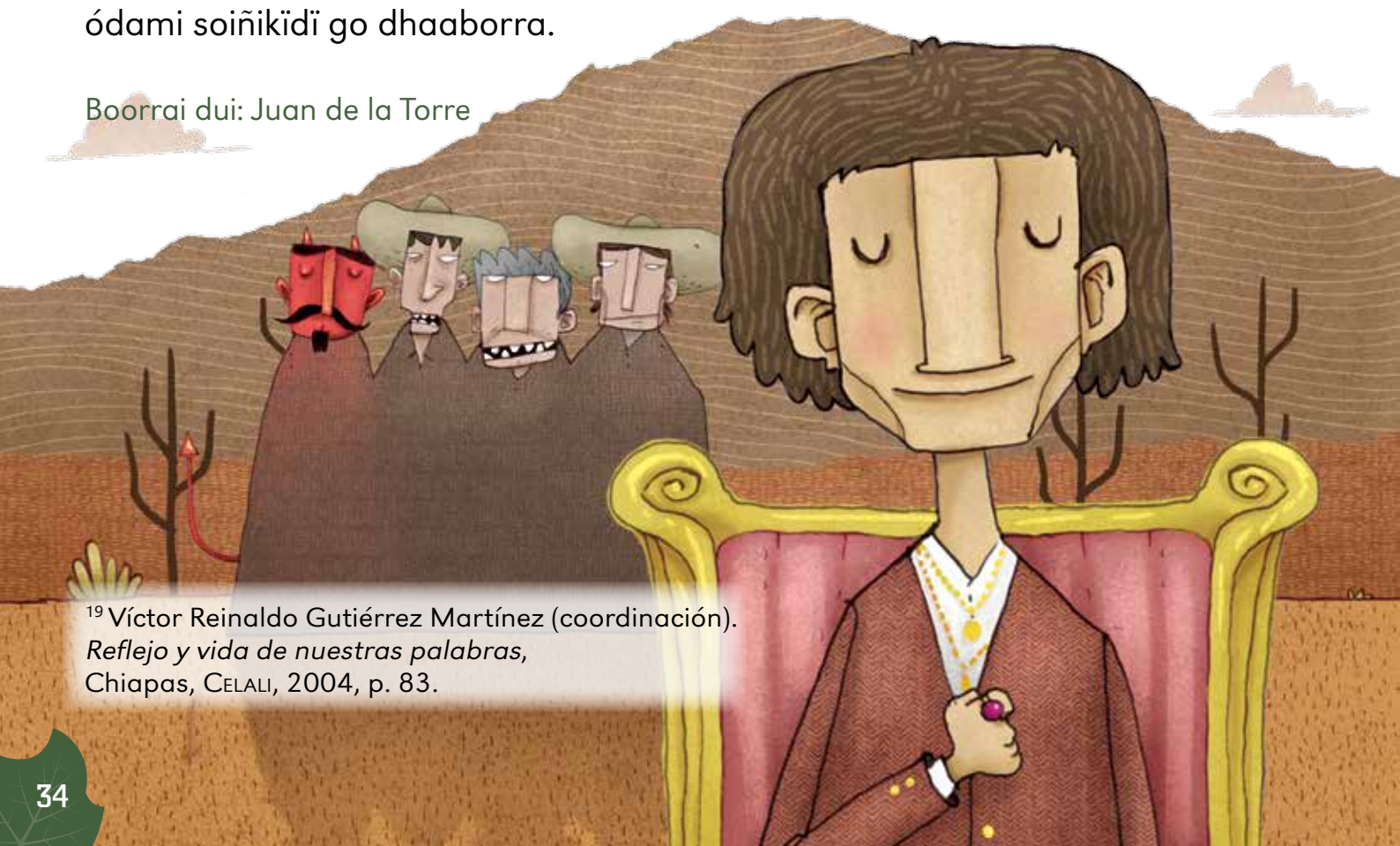
Jimó arhí ódami soithuigamī oidhakami *Zinacantán* tīigidhikamī oidhigi ga tīti´ba ī´gai jīmádī go órrai, dāja ogó dama jīmó jódai sonuana jīmī gídhi tīī ī´gai jīmó aniiyu; mai maatikatada xi ídhi aniiyu múyi tumíxi namī´kaga.

Go ódami mai daidhi ágidhi xi sīirhikidī múyi biakatida go tumíxi daidhi jótoi múyi ódami ixi nuukadakana go bákidhi arhí ódami, daidhi bīīxi mai soimaaxi daibuñiga daidhi daibīīni múyi ódami maigudhīrri oidhiakamī. Baika ódami sīirhi biakamī tumíxi maayi ogó xi múyi biakatī tumíxi oidhakathī amī´ *San Cristobal* daidhi jīji ga niidhiamuda.

Ga tīitibī jīmadi go jutudīkamī ódami biakamī go aniiyu ogó xoorrai baamioma biakatida tumíxi. Káxi mai ñio, mai ogó tumixikami ódami xi arhí ódami baamioma biakatida tumíxi xaakī oidhága zinacantecoana, baamioma gī´pi tumíxi bia ogó xi baika ódami biakamī tumíxi. Go tutúmīxikamī ódami bīīxi mai gīn dagithu daidhi gīn bhaidhuuyi daidhi īxidha aagaithada go aniiyu go arhí ódami soiñikidī go dhaaborra.

Boorrai dui: Juan de la Torre

¹⁹ Víctor Reinaldo Gutiérrez Martínez (coordinación). *Reflejo y vida de nuestras palabras*, Chiapas, CELALI, 2004, p. 83.

Kokóñi danī go jáyi²⁰

Jimó kokóñi tonomukatī suudagi, todiadú, tīi jīmó jáyi amī´ jutana irrana go babaski.

Nīiyi ogó daidhi go jáyi xáko dákatida go jáyi. Aidhi, mathi nakoi i´gai mai bhaigakatī xi baasa tīiñidhi amī´ jáyana daidhi íya suudagi.

—¿Dukatai duuna aanī? —gī tīikaka go kokóñi.

—Káxi maatī —tīiyi—. Toidhia aanī go jáyi árhi jojó dai suudada aanī jódaikidī podúkai tīsagia ogó go suudagi daama; daidhi podúka, bhaiga aanī xi íya.

Go kokóñi dai jīmó jodhai daidhi lí´chi tī´ sai; go suudagi gookīirri dai ogó tīipī jīmóko daidhi tī´ sai ipī lí´chi go suudagi; podúkai baamioma dai go jojó dhai, káxi sīirhikidī suudakatī, go jáyi jodaikidī daidhi podúkai tī´ sai go suudagi, podúkai bhai ixtúyi xi íya suudagi.

—Káxi, ixtui áyi go suudagi —tīiyi ogó—. Xíbi, gia, ga ímu aanī suudagi.

Ixmaaxi tīgitho kaithi go ñioki:

Xi kabámī gī ága aapi, bhaigaka aapi xi duuña ixtúmaaxi duuña irhiada.

²⁰ SEP. *Español. Actividades. Tercer grado, México, SEP, 1999, p.100.*

Xudhuu kókorrada go masádai²¹

Xudhuu kókorrada go masádai xudhuu jíña ixtumaaxi ágaiñi go kíkírhiodami jujúrhi xi go arhí sooyi ga jiñákíiñi níidhixi xi káxi jugithadhana buijidhana. Go masádai, kabámí tukágidhana daidhi go árhi sosoyi baamioma jiñákidhana kaithiñi i'gai: "ijíi ijíi ijíi" soikiñi go masádai xi kí'ga gí duńága ípámí. Xudhuu kí'ga thiodhika go masádai kaabami kuudakana go tukági go árhi soosoyi bhai gín írhídhíni daidhi bíixi mai ixkaithiñi.

Bíixi, kaithiñi, gírri jujúrhi xudhuu kókorrada go masádai gí soi buayi go tuxtamírri tukárrí daidhi gí bhaibuayi go maako oorrakídi. Xudhuu kókorrada, bíxkatai atí'mí; támi xáku oidhága atí'mí daní xibhú báku oidhiakamí míkáxi soikíiñi go masádai: Jí'moko soikí toogíiñi go kampana, daidhi íja kuukuithuda go agadíkidí baakaxi. Bíixi mai pírhídhí atí'mí xi giigidhada go masádai bíxkatai oidhakamí atí'mí támi oidhigírri. Xudhuu káxi bíixi mai kókoka go masádai bíxkatai bhai gín íirhidhiñi gí'gírrukami daní árhidhukamí ódami kí'ga bhaithadhana.

Boorrai dui: José Luis Morales Severo

²¹ Elisa Ramírez Castañeda
(adaptación).
Orígenes y dueños, México,
CONAFE, 2001, p. 31
(Hacedores de las palabras)

Go nonóxi xigarhi thuutugamī

Jimó álhidukami oidhiagírri, oidhakatīdai jímó ódami, tīīgídhikatīda Saikurro. Ī'gai kabámī kókokatī. Oidhikatī jímadi joiñigadi daidhi sukurhidhi xaakī jímado oohakatīda daidhi nuukadakana. Múyi juumigi nuukagi go Saikurro, Xudhuu go Saikurro kokósīñi, ogóbai nonóxi maatíkana daidhi gī jímá darrákana. Jooñigadi sukurhidī go Saikurro gīn joigírhi ogóbai sīrhi jímápi darrákaxi bīx tásai: Kandhírrarhia, go joñigadi, podúkai daibusa ĩ'gai pīrhídhiñi xi go Saikurro jótoma mukia daidhi podúka gī jímadi darraiba Piidhurru, go noxidhi.

Jimó jímídhaga, go Saikurro ágidhi go Kandhírrarhia xi mīi bhīkana mīkaxi jímó kiupana daidhi podúkai choma mukia ogó. Podúkai dabusai daidhi bīxi baika jīi.

Gámu kiupana amī' oidhigana, naana maaxi dabusai: bhibhiugimu, danī jībáko, tonómudarragai; daibusa bīxkatai daidhi mai bhai maaxi gúkigi. Áyi amī' kiupana, daidhi go Saikurro muu podúkai choma dāja. Kandhírrarhia jímadu Piidhurru, ídhi bhaigī ĩrhí; muukīja, go Saikurro daidhi ĩ'gai pīrri, xi choma oobhaka gīn joigírhi aagai, podúkai daibusa ogó soidhu oobhatai, aidhi abhídhirri mai bagiandu oobhata.

Boorrai dui: Francisco Fernando Nolasco Bustillos

Go ódami ga mumuadamī danī jáduindhī

Idhī´rrī, jīmó ódami oidhakathī jīmádī jádunidhī jīmó oidhiagana mīkáxi gīīgīr bápakiana. Ídhi ódami bīxkīrrī ga mumuabīkīīnī go kīīkīīxi. Jīmó jīkiamoko, báñi daidhi jii oidhigana; podúkai daibusa go tásai go ódami káxi mai dī´bi kiidhīrrī; go ooki jooñigadī soigī īrhidhi, daidhi gī tīkáka ixtumaxi pīduuyi ogó kunádī. Xi káxi mai dī´bi ī´gai kaithi maitha jurrúnuko aijimi daidhi podúkai, jótói ogó jīmó marrádī gīīdukamī bai gaagana go oogadī amī´ oidhigana.

Arhī gīīrhi jii ga gaagamuda oidhigana, bīīxi mai mīkáxi jii arhī gīīrhi daidhi tīī oogadī, ī´gai bhīkathikatīda jīmó gī´dukami suimarhi, xaakī mua daidhi mīrrá sooyi ogó. Dī´dī podúkai jótoma, áyi amī´ kiidhīrrī xáko go ooki nīīnīrrakatīda; mīīs áyi ogó, ooki, jótoma dai jīmó gī jásorhi taikobha, go kunádī danī maamarradī jótoma ga búmai daidhi bhaiduuyi go suimarhi, podúkai jótoma duuyi go kuadhagai aidhi xi káxi, bhai go jaduidhi bīxkatai darraiba miadī go meesa daidhi chóma ga juu. Podúkai bīīxi go oidhiakamī sīīrhikīdī bagian táda oobhakanaa.

Boorrai dui: Lorenzo Antonio Rivas Valencia

Go kuudagi danī go óxibarradi

Gī ágaiñi xi go kuudagi danī go óxibarradi Kandhírrarhia xi írri soiñi xuudhu gaaga aagada jīmó o'odami xaakidī xibhú jimia daidhi mukia bhaikuñikamī jīmó akiana tuukabikamī.

Xudhuu daibuskīñi go tásai daidhi go ódami bīxi mai buusaidha, ogóbai go jáduñidhī ijiopaiñi ogóbai jugidhirri go áki, xáko xibhú ijiopaiñi ogó go jáduindhi go ódami kukúdakaiñi, jīmó arhí kuudarra go Kandhírrarhia tiigidhikamī daidhi taanīñi xi buusia go ódami tuukugadi.

Jīmó *sahumerio* daidhi bagími buayiñi, daidhi ñiokidhiñi go ódami xaakidī xibhú jii daidhi podúka tigia go muukiadi, ódami daidhi bīxi kīiga bhai maaxi jimia go iibhidadī.

Xudhuu káxi naatua, daaxidhia jīmó kuudarra go Kandhírrarhia tuidhadi daama jīmó uuxí daidhi dadagithu go áki jugidhirri káxi túdu go jībī'rhí bhī'kaga.

Maithi gī maati xi tui xi kīkī'sai go kuudarra irrana go áki daidhi podúka káxi mamáthirrai go ódami xi tami dája go muukiadi. Ídhi daibuskī tami jáxi go jībī'rhí kabami kīikiada. Jótoma ijiopoiñi daidhi bhībhiñi go muukiadi irrana go suudagi.

Boorrai dui: Bartola May May

Go oidhiarragai go ódami jïmadïi go kïikïixi²²

Támi, go dïbï´rradi go Mayab xáko oobhaga atï´mï xíbi, sïirhikidï oidhága jïkíyadi ixtúmaxi ñioki, bïixi gï bítuldhiarra; kobaxkidï maatï atï´mï xi go múyi o´odami, amï´ arhidukai oidhakarragai maatï nuukada go bítulhdhiarraga, oidhágaarradi danï ixdhúkatai nuukada go kïikïixi. Xíbi gïrri jatágidhamu aanï jïmó ñioki jïkíyhadï.

Kaithiñi ixtúmaxi ñioki ixdhúkatai sooñaga go ódami soithuutuigamï, go kïikïixi bïixi ga jatabuadana daidhi ga soikïiñi, upua dúka: Go tooxi ga kïirhíbañi go kaibhiadi, go jibíthokai ga soomaiñi yúkuxi xaakï aagaiñi go ódami, go ujúrrugi ga búyiñi iibhiadi go úxi, go kurrátai ga guikumañi úxi káxi túdu go ódami duuna gï bábhaki, kookoyi ga bupúrraiñi, go suimarhi agadi ga kusú iimïrraiñi ixtumaaxi kaithada go ódami mïkáxi oidhakamï, go nunúyi ga nunúkadakana bopóyixi, káxi túdu dïgábuskida go ódami ogóbai sïirhikidï tï´kabi dëdëyi, go tarrágai gï baidha iimïrrai booyan xáko buabikana, go taibïgi ga kukúdakaiñi tukárri.

Pidúkai go kïikïixi ga soikïiñi go oidhákarradi go ódami soithuutuigamï, kobaxkidï atï´mï bia xi nuukadaka káxi túdu bïixi mai soi maaxi gïrri buadá.

Boorrai dui: Javier Cohuó Chan

²² SEP. *U áanalte'il u xookil maaya. Libro de lectura en maya. Tercer y cuarto grados*, México, SEP. DGEI, 2004, pp. 80-81.

Go ódami mai maatĩkamĩ duadhidharragai²³

Káxi múyi juumigi daibusa, kaithiñi go oidhakamĩ xaakĩdi oobhaga jĩmó arhĩ oidhiagĩrĩ. Jĩmó rhiokódami kókokatĩ buupuidhi. Jĩmó jĩmĩdhagai tĩayi xi buapana jĩmó ódami xaakĩ maatĩ duduayidhi ódami. Ídhi ódami, xudhu ga duadhi rhiokodami tai jĩmó ikúxi daidhi daaxidhiñi buibasadĩrĩ go rhiokódami daidhi íñaiñi, naato buupudhi; go ódami buusaidhimi jĩmo ixtumaxi tuidhadĩ rhiokódami daidhi bhĩkai kiidhĩrĩ go ódami.

Aidhi xi áyi go tásai xudhuu káxi biakatĩda go ooki xi duadhiñika go arhĩ rhiokódami, go xaakĩ ga duduadhidhi ga tai go tumíxi xakĩ buatulhdhi go arhĩ rhiokódami, go arhĩ rhiokodami mai pĩrhídhithada xi ga jatanamĩ´kidha.

Go ódami, aidhi ágidhi go arhĩ rhiokódami xi janamĩ´kidhiana daidhi mai pĩrhídhithada xi jatanamĩ´dha, bhĩ´kai ogó jĩmadu go dudúnukamĩ daidhi ágidhi:

—Ídhi ooki duaidhi aanĩ daidhi mai pĩrhídhĩ gin jatĩnamĩ´kidhiamuda.

Tĩiyi go rhiokódami:

—Aanĩ ágidhi xi gin duaidhidhana daidhi jatanamĩ´dha aana. Gin duaidhidha aagaithada xi gin duaidhidha ĩ´gĩ gin buupuki, káxi mai nĩaadantadha aanĩ, aidhi xi mai kia gin duduadhidhi baamioma nĩaayiñi aanĩ, nĩidhiñi aanĩ gin bĩxthuidhaga daidhi xĩbi káxi mai maatĩ nĩidhi aanĩ bĩxi gin bĩxtuidhiaga.

Boorrai dui: Carmelita Luis López

²³ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Creencias, dolencias y remedios*, México, CONAFE, 2001, p. 77. (Hacedores de las palabras).

Go ooki soiyi badámī go juunui

Ágaiñi go ódami xi jī´ki, oidhakatida
jīmó ódami xaakidī múyi yoobaiñi juunui.
Susúdadañi ī´gai jīmó tarrooja. Jooñigadī
káxi mai tītī´gaiñi ixtumaaxi duñaá
niidhithi go juunui. Nanádaiñi go juunui
bīix, jurúnuko, buadána go matendai.
Daidhi go kunádī bīixi mai maatíkana
ixtumaaxi buayiñi go jooñigadī.

Daidhi jīmó jīkiamoko, jīmó jimídhagai
go joñigadhī jii ga buapamuda go juunui
daidhi naada aagaichada tai, daidhi kaxi
mai tīi, tomai rhimo oidhakatida tamarhi
chī´ki go tarrooja, bīixi mai biakatida
tamarhi jīmó kaidhī, juunui; jii ī´gai daidhi
ágidhi kunadī. Jutúdamī ágidhitida,
daidhi todhiandukai dhibi jīmó ooki
kī´ga thiodhikami tojákamī ipúrramī, gī
aadakatī:

—Go ooki daidhi suakimi go ooki daidhi go
ódami tīikakai ixtumaaxi biakatida, ī´gai
tīida xi jooñigadī bīxkirrī gin mīmī´dhiñi
daidhi bīxkirrī jurrunuko inbuayiñi go

matendai; káxi mai pīrhídhi aanī xi soi gin
buadá, káxi túdu jimiaña aani tabhídhirri.

Daidhi, go ódami kai pomaaxi jatági
daidhi ágidhi xi tomarhi jīmó jimídha,
podúkai go ooki kīi choidhikamī jii gámo
taroojana. Daidhi toodiadukai, suurhigan
kaidhia múyi jojódai; daidhi bī gooka
boopoi nīidhiamuda ixtumaaxi daibusa,
áyí amī'ka daidhi tīi xi suudakatīda go
tarrooja juunui.

Kaithiñi, go ooki xi bīixi mai bhai
maaxi xi mīidhada atī'mī go juunui
daidhi buadá jurrúnuko matendai.

Boorrai dui: Catalina Quiñones Carrillo

Go gogóxi kī'ga tīkaidhiakamī

Idhiatīdī jīmó kuukunakamī baidhi mīkáxi jīigi oobhakatīda. Gī bídhitīda jīmó gogóxi baidhi jīmádī oobhakatīda, xianxi sīirhikīdī joigīdatīda.

Chī'ki tasaikīdī, go kuukunakamī i'gai piirhi xi ga tañá jīmó arhí xīīni daidhi podúkai biī mai soithadaka ogó.

Daibuskīimi go tásai, daidhi go kuukunakamī bagiamī tádagakana jīmádī bīixi oidhakami. Go gogóxi bīixi joigīdatīda go oidhakamī, i'gai tītī' bīīni jīmádo danī nuukadakana go arhí xīīni xudhuu dīidīdī ojiopaiñi ga paxárrīxi.

Jīmó jurúnuko, go kuukunakamī ga gaayi bhaabhadhi tuixikiana go báki, go arhí xīīni koosokatīdī irrána báki jīmádī gogóxi.

Aidhi xi káxi bhayi go bhabhaidhi aidhi xi káxi gajugia agaithada, tukaidarra, buusai gogóxi busai irrandirri go *cuarto*, xákoidirri daja go arhí xīīni, baigubaixi bhajídhī danī gī binómaidhaixi gī úsui i'rraimaidhikamī, miadī kíkíba go kuukunakamī, aidhi go kīirhi tīgítho xi soimaaxi daibusa go arhí xīīni juu go gogóxi; daidhi mīrra bhīi, jīmó baiñioma gaato daidhi baikapirri muurragi daidhi mua.

Jótoma, tītīsa ixáko kaatīkatīda go xīīni daidhi tīi xi; go xīīni bagiandu kaatīkatīda ga achugaixi go xorrogi.

Bagiamī buimi, daidhi koomitho arhí xīīni; daidhi maatī tīi ogóbai, xi jīmó kóyi mamárrai mukiñikami katīkatīda.

Tīgítho tīīgaja, ixtumaxi daibusa, go kuukunakamī soigī irhí daidhi ágai ixtu'a xi poduuyhi daidhi mua go kī'ga tīkaidhiamī gogóxi; xi mai, muamuda ogó go gogóxi, go kóyi mamárrai, muamuda ogó go arhí xīīni.

Bīxi ódami maatī

Jimó buirrugamĩ xaakĩ maitha jimó totoidhiarra²⁴

Oidhakatĩda jimó jimídhagai baika ódami gĩ xiixigĩĩkamĩ; go gĩ´dukamĩ danĩ ga sukúrhi kīgádukatĩ, daidhi arhĩ ga sukúrhi buirrugami. Gĩ bídhiñĩ jimó takúku; go xiixiĩgidhi kaithiñĩ ogó xi mua go takúku, bĩĩxi mai joidha aagaiñĩ tomai láchi takúku go buirrugamĩ, go buirrugami ogó.

Áyi gooka tásai xudhuu mua go takúku ga xiixiĩgi káxi bhaidhukatĩda ixdhúkatai mai joidhia tomai láchi go buirrugami.

Kĩ´ga bhai duuyi go takúku daidhi jaakurrana tĩĩ daidhi gĩrĩĩ jimápi bĩ baika daidhi ágidhi go buirrugami.

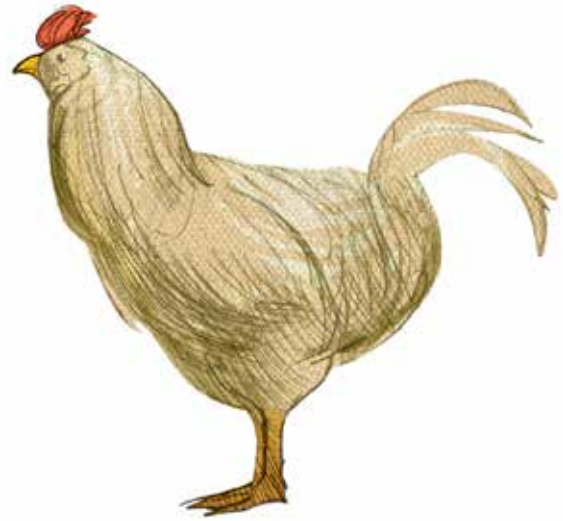
—Xoorro baamĩ xigiamaxikamĩ tĩĩtikia jugímu go takúku.

—Kīgádua —tĩĩyi go buirrugami, bhai ĩrhídhi atĩ´mĩ.

²⁴ Elisa Ramírez Castañeda (adaptación). *Cuentos de engaño, para hacer reír y fantásticos*, México, CONAFE, 2001, p. 25. (Hacedores de las palabras).

Mĩimĩgi go jaakurra daidhi
daama tĩi go takúku daidhi
jĩji kookoximuda. Daibusa
lĩ'chi daidhi ga xiixiĩgi kabámi
kookosakĩtĩda, daidhi go
buirrugami báñi, daidhi jii
gámu kuxiñana daidhi juu go
takúku. Aidhi xi káxi jugitho jii ga
koxímuda.

Xádhiku, jikiamoko, daidhi baapañi daidhi go iĩpĩgadĩ tĩiyi:

—Thinda ga jatági ixtumaaxi tĩitĩkimi atĩ'mĩ tukárri. Aanĩ agia
iĩpĩgioma. Tukárri, jii amĩ' tĩbágiana daidhi tĩi go Dhiuxi.

—Iĩji —daidhi tĩiyi jii'mai ga sukúrhi—, aanĩ tĩi aidhi xi aapi dáya
agaichada, daidhi gi bhiyi aanĩ gi jii'ka daidhi gi jĩmadĩ jii.

—Iĩji— tĩiyi go buirrugami—, aanĩ tĩi aidhi xi apúmui jĩji daidhi tĩiyi
aanĩ káxi mai dádai apúmui daidhi juu aanĩ go takúku. Mĩs káxi árhi
ódĩ bia aanĩ gin bitárri.

Boorrai dui: Joaquín Martínez Mendoza

Go ñixibugami

Gī ágaiñi xi, múyi juumigi, daibusa xi go oidhakamī
Tamulté de las Sabanas ídhi oidhiakamī adáki
 go ñixibugami daidhi podúka gubúdakamī buakī go
 xakidī oidhīkamī go o´odamī daidhi gobai oidhata
 gámī gidhirrī. Ídhi ñixibugami pīrhídhiñi xi ga ñixidha
 ixtumaaxi, bákíandīrrī, ga ñixidha baapakaxi, ga
 dadágia ójoki, danī baamioma ixtumaaxi.

Gookīirīdadī, go xaakī buisaithu saithīdai, chiiki
 xaakī gīn ī´xthu, bīixi tīi bīxthuidhadī aipa bīitītīda,
 go kuadagai xaakidī bia go jaadī bhidhai, danī go
 juunui bīixi ídhi ixtúmaxi aipa dharrákamī.

Kidúkai go oidhiakamī, o´odami kīiga bhaibuijimi
 bápakidhi, kabámi ga kookoda buidhirrhī go
 ñixibugami; daidhi, ga maithia, maigu jii damuidīrrī.
 Aidhi daibusa ídhi maaxi múyi o´odami, nuukagi

tumixigadī danī ixtumaaxi biakatīda go namī´kami,
maxi ogóbai ī´xtu jútai go dībī´rrai; daidhi bīixi
mai daigo, go ódami bīixi mai maayi xáko bii
bixthuidadī.

Ágaiñi, go o´odami, xi xíbi busakīñi taayi xáko dāja
go tumíxi múyi ódami tītī´gañi go taayi daidhi ga
kobaiñi go dībī´rrai, daidhi tīi jajáyī tītī´dhikami
“butifela”, múyi tumíxi irrána go jáyi suusudakamī.

Īpámo daibusai, gī ágai xoorrai tīi daidhi ix dúka tīi
go tumíxi daidhi ága go namī´kami ñioki ĩja ódami
mīs, bīirhi gī naturrai go tumíxi xakītīi go.

Gī ágai xi, xoorrai bhai ĩrhídhithi go tumíxi buidīrri
buusaikīñi, bia go xi mai ágada tamarhí ĩmádutai
xi tīi, daidhi podúkai bīixi mai maigu jimia ogó
namī´kami ixtuma tumíxi.

Bīxi ódami maatī
Podúkai ágidhi go: Manolo Pérez Salvador

Go ódami xankĩdĩ muu daidhi ipámĩ duakata baikokoba²⁵

Ágaiñi go ódami a mĩ *Tapotzingo* oidhiakatĩ jĩmó ódami bĩixi mai júrrapĩkaiñi go ódami sĩirhikĩdĩ xĩgalhi thuigakamĩ. Īgai arhídhuta abhĩdhĩrri daidhi xĩbi kĩrhiodamikatĩdai. Aidhi kabámi kóko, ogó daidhi muu.

Ixdhúkatai go o'ódami xi aadagai ĩja yúkuxi xudhuu kaxi yaas aagada, ogó daidhi aidhi káxi maigu daasa go yúkuxidhĩ maigu xi mai muukiñi... Go ódami daidhi toodiandukai ipámĩ duakatana daidhi ipámĩ muu; daidhi ipámĩ gokirĩ, ipamo oiñimi, duakata. Daidhi podúkai baikokoba muu danĩ baikako duakata.

Aidhi, káxi duakata ga jatági go ódami ixtumaaxi oidhága amĩ' xáko bĩĩtĩkatĩ go koidhadi ijiopoi.

Īgai tĩi jĩmó ooki ga bakuanai tasapiana danĩ múyi nunúyi. Xikórhi ijiopoi modĩrĩ ídhi ooki ga namĩ' dhithi xi mai buabudatai, xi bianaxiko bĩixi mai gĩ bukuanai.

²⁵ “El hombre que resucitó tres veces” en <http://riie.com.mx/?a=28544>, consulta realizada el 24 de septiembre de 2012.

Bīixi tīi ī'gai jīmó kīirhi mīijiñikamī danī, irrána go taayi. Īja ódami tīida xi xaakī ódami soimaaxi buadá pomaaxi daibuskī, daidhi bīixi mai ga oidha láchi tumíxi go kiupana.

Ágidhi xi, podúkai káxi, aidhiamidhĩrri buayiĩni ogó daidhi podúkai
bhaiga xi dhibia dībī'rrapi daidhi mamákai ogó joigĩdarragai xi
dhibia daidhi jatagidha jĩmadĩ jádundhi, ixtumaaxi tĩĩ ogó amĩ'
tĩbágiana ĩ'gai maayi xi mai.

Gokiiirri, go ódami muu ipámo daidhi mai duakata ipamo. Mís káxi duduakata ágidhi go dhiuxi xi agidana go jáduñidhi.

Káxi muu, daaxi go yúkuxidhi dhaidi dai irrána go kajoñi, jímó tukági nuukagi go daidhi xádiko yaasa.

Bïxi ódami maati

**Īpāmī jāga gūixi go Gīgī´rhi danī kīkī´rhikoiyadi
lībrugadi daidhi ĩpāmī duuñiñi jīmado
go jataduidhagai.**

Taságadī go koidhadi

Oidhakatīda jīmó ódami sīirhi xígarhi tuigakamī sīirhikidī biakatītda tumíxi. Áyi, taságadī go Bīixi Sasanto; daidhi ogó mai sabí´rhi tomarhi láchi ixtumai ga daaxidha.

Jīmókīrri go tasīirri nobiembreko, gī bhaigi dhuuyi ga jimia gámī rranchigadīrri, go jooñigadī jīmadī maamarradī tañimithada tumíxi sabí´damuda ixtúkīdī duñá tītī´maithi; xakī agaithada:

—¡Mai bia aanī buirrudha bītárrī tumíxi! —Ī´gai ágidhi xi bhīidhakana go bhiithuga a mī´ka rranchuana.

Jooñigadī danī maamarradī gīn tīikákai ogó “ixtumaaxi duuna atī´mī”; ĩ´gai biakatīda “ibagi”, gakikami ĩgaikīdī duuyi go tītī´maithi go básoi.

Xádiku jīkiamoko, ĩpámī deibuna jīi ĩĩpī mai maa go tumíxi ixtúkīdī duñá go mooli. Bañíkomai básoi amī´ rranchogadīrri, aidhi xi

káxi áyi danduuku, tasīirri bañíko go básoi, daidhi, todiandúkai, ĩgī kupiu go dībī´rrai! daidhi tīi múyi ódami kusúbithikamī tītī´mathi, *pan*, juunui, ímai, masaana, mooli, danī baamioma ixtumaaxi.

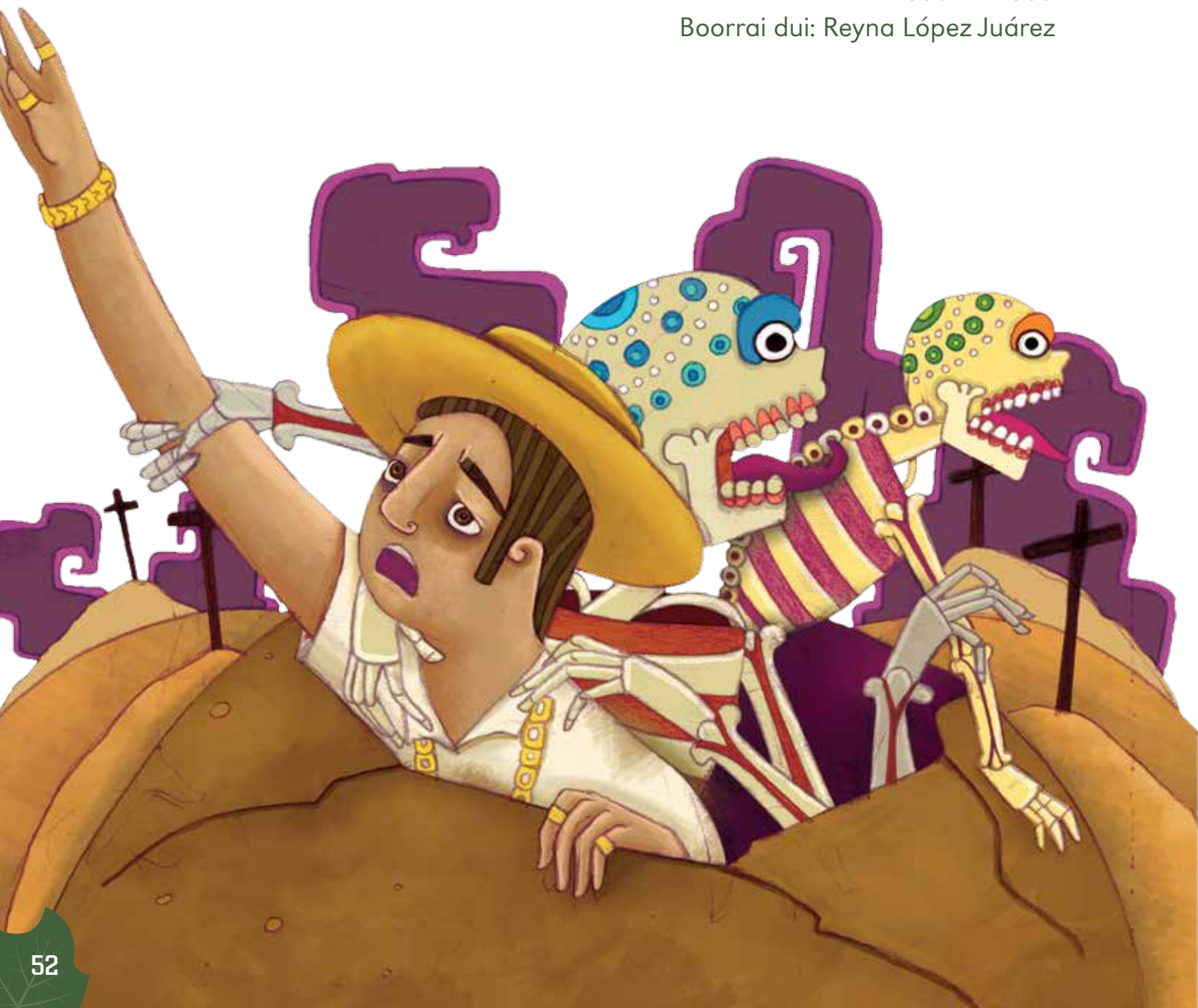
Sīirhikidī duañimu mīirra áyi amī´ka kiidhīrri, ñioki gī jáduñidhi daidhi ágidhi ixtumaaxi tīi ĩ´gai. Jótoma bhīiyi jīmó tooba jīmó takúku xáku darráxidhiñi go koidhadi amī´ kiidhīrri, go jáduñidhi

ágidhi xi káxi sīirhikidī jurrúnuko káxi jījīthi go kokoidhiadī. Bīixi mai bhaigī ī´rhi ī´gīi, jīmpagi naana maaxi ixtumaxi kuada maxi; jīmpagi go jīmó kostarhiana daidhi upiana kúsui daidhi jii amī´ka kampusantuana. Káxi jurrúnukatida ī´gī mai dhibia, jáduindhi ga gágai... Daidhi káxi mai tīī ī´gai.

Ágaiñi go ñioki xi gī kupiu go dībī´rrai amī´ kampusantuana, daidhi káxi mai maatī ogó xi ī´gī jīīgi bagiandu jii xī´pu bañiso go kokoidhiadī.

Bixi ódami maatī

Boorrai dui: Reyna López Juárez

Gī´ dukamī tuxíbadagai danī go kokodrrilo

Oidhakatīdai jīmó kokodrrilo ī´gai īrhídhithadai xi go babíki tuidhadíkada. Bīīxi go kīīkīīxi duadhikīīñī xudhuu go yīīyīñī suudagi. Podúkai oidhiakana, arhidhukīdī kīīkīīxi xaakī támi oidhiakana.

Jīmó jímídhagai, jīmó gī´ dukamī tuxíbadagai gī bēītībia īrhídhītha; daihi mai maathīkatīda xi soimaxi deibuskīīñī daidhi todianduka jīmó bhabhadai ágidhi:

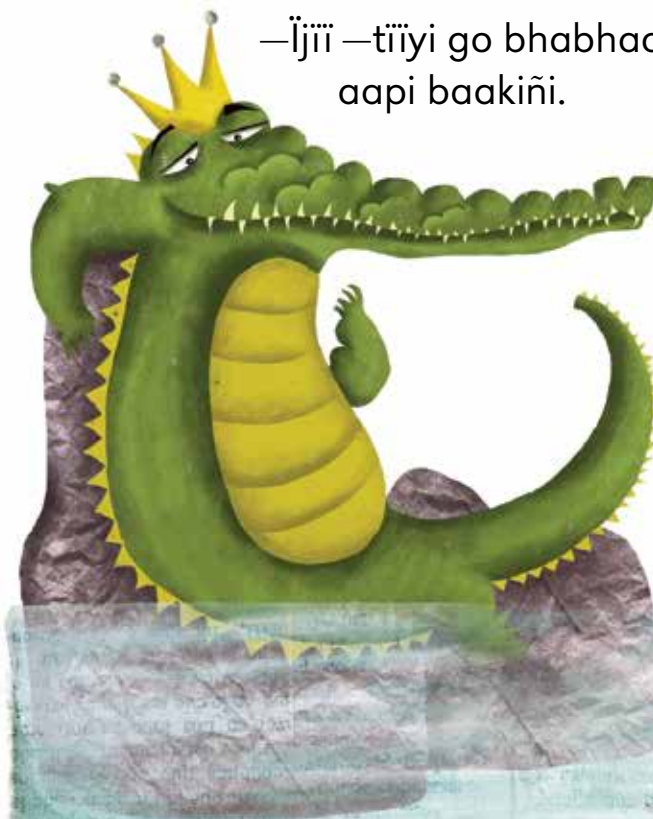
—¡Gin jáduñi, tuxíbadagai maithi baaki bhóbai go kokodrrilo gī jugímu!

Go tuxíbadagai tīīda:

—Maithi gī buabudai aanī, aanī mīkáxidhīrrī jīmī daidhi mai bia aanī xaakī gin kī´ dīda go kokodrrilo.

—Ījīī —tīīyi go bhabhadai— xi maithi gin buabuda, aapi baakīñi.

Go tuxíbadagai, maithi nīīnīrraka, daidhi baa īrrána. Go kokodrrilo dákathī

daidhi toodiandukai kai daidhi gīgirrī jīña
tīīnīdīkīdī tīīyi:

—¿Xoorrai daidhi baa gin babíkiana?

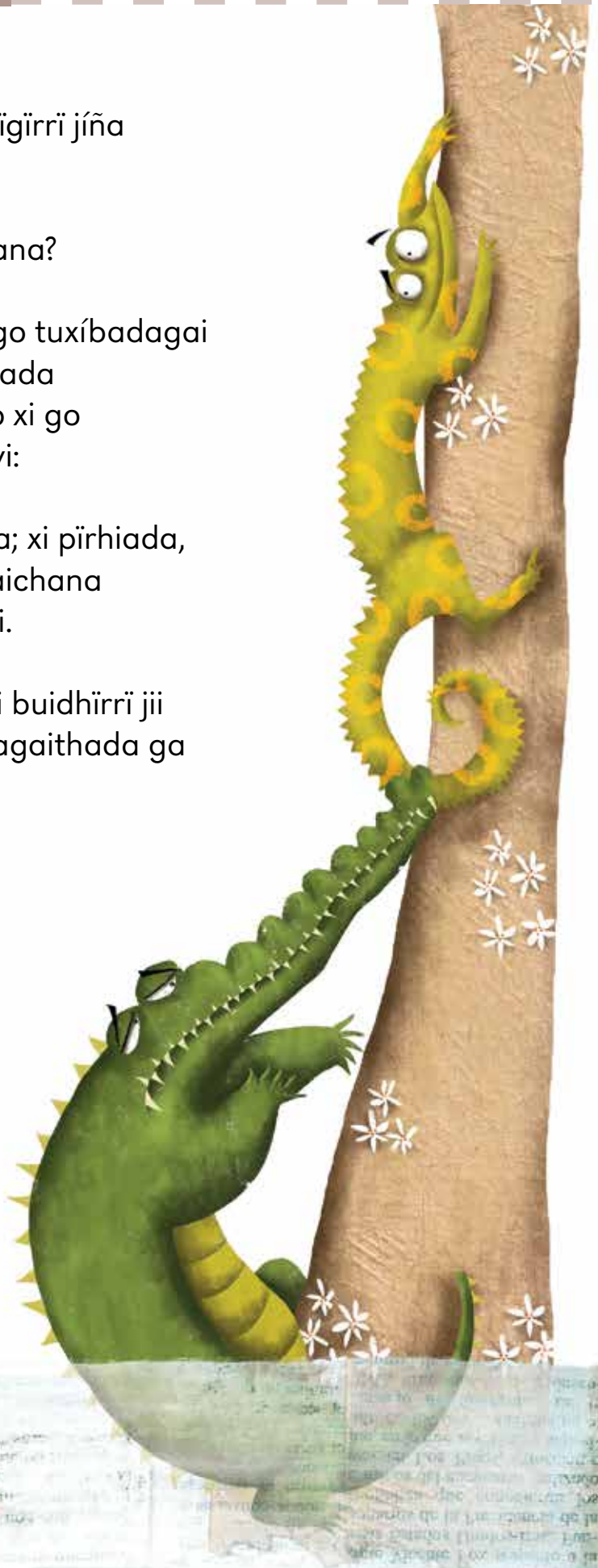
Sīirhi bhaamukatīdai buidīrrī jii go tuxíbadagai
xaakī bhai kokodrrilo gī ĩrhídhithada
gī baētībaixii. Aidhi maathī tīī go xi go
kokodrrilo jugia ĩrhídhithada, tīīyi:

—Maithi gin júga, maithi gin júga; xi pīrhiada,
aapi thinda ga tītībīda xakīdī maichana
bhaiga xi bītárrī bhīiya go babíki.

Go kokodrrilo bhai gī ĩ rhi daidhi buidhīrrī jii
ĩgai ĩrhídhītada xi ga maithia aagaithada ga
maitha.

Tīīyi go xoorrai ĩpīgioma
tīīsadhia daama: Jīmó uuxi,
ĩgai ga maitha.

Go kīkīixi xoorrai
nīidhithī: axidhithadai
go soithuigami
kokodrrilo... gobai

maiti ixtuyi ixdukatai tīsadhia sīrhi bīithīkatī tuukugadī. libhimu daidhi tīidai go tuxíbadagai:

—Xíbi aapi tīīsadhi.

Go tuxíbadagai kabámī mīī daidhi kabámī tī́ka daa áyi daama kugírri go uuxi.

Go kokodrrilo mai ñoo daidhi dumárhi dhai gī moo īgai mai ga maitha daidhi tīīyi:

—Kīgádu, xíbhi bīīxi mai bia aanī xáko bíya aanī; maatī aanī xi soigīn buayiñi aanī, tīīgadamu...

Go kīīkīīxi xaakī daamai darrákathī, ághidhi go tuxíbadagai xi, maakana joigīdarragai xi kokodrrilo daamai go babíkiana. Go tuxíbadagai ogóbhai tīīdhai:

—Xi ījīī káxi túdhu darráka go jáduindhi.

Aidhi abhídhīrri, nojáxi oobhata go tuxíbadagai daidhi go kokodrrilo jīmádī oabhakana go babíkiana īpandúkai gī susúkurhikamī.

Boorrai dui: Manolo Pérez Salvador

[illegible]

En este Libro de lecturas se encuentran textos de diferentes autores y pueblos. Al leer y disfrutar estos textos, aprenderás a leer en voz alta y a reconocer algunas formas de escribir tu propia lengua.

En este libro se incluyeron textos recreativos para despertar tu imaginación. Te darás cuenta de que algunos textos se relacionan con las actividades del Libro del adulto, pues se espera que practiques la lectura en voz alta y que valores o aprecies lo importante que es leer y escribir en tu propia lengua.

Idhi Nīidhiarragai múyi ñioki
ójixikamī ójixi naanamaxikamī
ójixkamī tuidhiadī múyi ójadamaī
go paperhi danī bīxpadīrrī oidhigi,
xudhuu nīidhia aapi ídhi maatumuku
aapi ixdukati gī' gīrrī nookia danī
maatumu aapi ixdukatai ójaga gī
ñioki.

Ídhi líbruana ójixi bagianī
maaxikamī kaithiadamī xanxi
nīnásatudga gī tīgíthodhiada.
Maatumuku aapi baidhi ídhi
jataduindiaga abhana saësaëkandu
jīmadī go líbru gīgī'rhi danī
kīkīrhikoyadī tuidhadī.
Nīnī'rraka túdu xi aapi duuda ágada
go nīīdhiarra ñioki gī'gīrrī daidhi
maatia namīarradī go ójarragai jīīgi
gī ñioki ódami.

DISTRIBUCIÓN GRATUITA

Ídhi líbru gī taakoidhi joidhixikamī

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político.

Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.

